

РОЗДІЛ 1

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 347.129

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-4/1>

СУДДІ, НАРОДНІ ЗАСІДАТЕЛІ, СУД ПРИСЯЖНИХ: ПРОБЛЕМИ ПРОФЕСІЙНО-ПРАВОВОЇ ТА СУСПІЛЬНО-ПРИРОДНОЇ ПРАВОВІДОМОСТІ

JUDGES, LAY ASSESSORS, JURY TRIALS: PROBLEMS OF PROFESSIONAL-LEGAL AND SOCIO-NATURAL LEGAL CONSCIOUSNESS

Бичков І.Г., к.ю.н.,
суддя

Ковпаківський районний суд м. Суми

Практика правосуддя з розгляду різнопредметних судових справ показує, що прийняття рішень професійними суддями по однотипних справах різняться, як з точки їх правозастосування, так і оцінки засобів доказування та обґрунтування своєї правової позиції при ухваленні судових рішень. Не дивлячись на це, судді кожного разу виходять із своєї професійної правосвідомості, яка ґрунтується на основі їх внутрішнього переконання, одночасно впливаючи своїми рішеннями на формування суспільної правосвідомості.

Історія правосуддя і теорія права завжди спрямовували і спрямовують свої погляди у сферу ідей справедливості, чесності, неупередженості як самих суддів, так і правосуддя в цілому, виходячи із безумовного поєднання їх суспільної та професійної правосвідомості суддів в єдине світоглядне сприйняття суспільних цінностей. Не дивлячись на здавалося б простоту такого підходу до правосуддя, насправді він є одним із найскладніших і найдискусійніших підходів не лише в теорії права, але і філософії права, оскільки його формування обумовлюється культурними, психологічними, віковими, професійними, життєво-досвідними особливостями. Це безумовно формує професійну стійкість суддів, яка напрацьовується роками і проявляється кожного разу в розумно професійному правозастосуванні та справедливості оцінки засобів доказування з ухваленням судових рішень на основі принципу верховенства права. Все це безумовно має вплив на формування довіри суспільства до правосуддя. Разом з тим, суспільна практика показує, що правосуддя час від часу «хворіє» на корупційні прояви і це підриває довіру до нього. З метою підвищення довіри до правосуддя держави світу намагаються залучити до процесу судочинства населення, формуючи в такий спосіб альтернативний підхід у прийнятті судових рішень судом присяжних, звільняючи таким чином професійних суддів від обов'язку прийняття рішень. Саме на цьому етапі правосуддя важливим є не професійний досвід судді у прийнятті рішення, а природна правосвідомість пересічних громадян, які не будучи професіоналами в галузі права, перебуваючи в журі присяжних, могли б приймати рішення саме на основі природного розуміння чесності, справедливості, винності чи невинності особи тощо. В той же час, практика знала і інші альтернативні підходи щодо залучення громадян до правосуддя, про що і йде мова в даній роботі.

Ключові слова: суспільна правосвідомість, професійно-правова свідомість суддів, правозастосування, праворозуміння, правозастосовна практика, правосуддя, присяжні, народні засідателі, судді, судочинство, філософія права, теорія права.

The practice of justice in considering various court cases shows that the decision-making of professional judges in similar cases differs, both in terms of their application of law and in the assessment of the means of proof and substantiation of their legal position when making court decisions. Despite this, judges each time proceed from their professional legal consciousness, which is based on their internal convictions, while at the same time influencing the formation of public legal consciousness with their decisions.

The history of justice and the theory of law have always directed and direct their views into the sphere of ideas of justice, honesty, impartiality of both the judges themselves and justice in general, based on the unconditional combination of their public and professional legal consciousness of judges into a single worldview perception of social values. Despite the seeming simplicity of this approach to justice, in fact it is one of the most complex and debatable approaches not only in legal theory, but also in the philosophy of law, since its formation is conditioned by cultural, psychological, age, professional, life-experience characteristics. This certainly forms the professional stability of judges, which is developed over the years and is manifested each time in a reasonably professional application of law and the fairness of the assessment of evidence with the adoption of judicial decisions based on the principle of the rule of law. All this certainly has an impact on the formation of public trust in justice. At the same time, public practice shows that justice from time to time «sickens» with corruption and this undermines trust in it. In order to increase trust in justice, states around the world are trying to involve the population in the judicial process, thus forming an alternative approach to making judicial decisions by jury, thus freeing professional judges from the obligation to make decisions. It is at this stage of justice that what is important is not the professional experience of the judge in making a decision, but the natural legal consciousness of ordinary citizens, who, not being professionals in the field of law, being on a jury, could make decisions based on a natural understanding of honesty, justice, guilt or innocence of a person, etc. At the same time, practice knew other alternative approaches to involving citizens in justice, which is what this work is about.

Key words: public legal consciousness, professional and legal consciousness of judges, law enforcement, legal understanding, law enforcement practice, justice, jurors, lay assessors, judges, judicial proceedings, philosophy of law, theory of law.

Постановка проблеми. Спосіб прийняття судових рішень є одним із найдискусійніших питань правосуддя, оскільки він завжди зводився до одного: яким складом суду найдоцільніше приймати рішення: одноособово суддею, колегією професійних суддів, судом присяжних чи за участі народних засідателів? Така проблемність обумовлювалася тим, що професійні судді, набуваючи свого професійного досвіду, застосовували його однотипно по відношенню до тих чи інших предметів спору чи звинувачень в кримінальному судочинстві. Судді часом ігнорують те,

що зміст засобів доказування, не дивлячись на їх загальну схожість, об'єктивно все ж мають свої відмінності. Намагання ж держави якнайбільше, якнайширше залучити пересічних громадян до роботи правосуддя в якості народних засідателів, суду присяжних з метою прийняття якнайсправедливіших судових рішень, зіштовхується з цілим рядом проблем, які в першу чергу ускладнюються невисоким рівнем правової освіченості населення з одного боку і низьким рівнем суспільної активності пересічних громадян у сфері правосуддя – з іншого. Таким чином,

суспільство намагається віднайти такі способи і шляхи по залученню широких мас населення до відправлення правосуддя, які дали б можливість до незаангажованих судових вердиктів, зміст яких ґрунтується на принципі верховенства права.

Огляд останніх досліджень і публікацій. Науково-прикладні дослідження у сфері теорії держави і права, філософії права щодо проблеми професійно-правової та суспільно-правової правосвідомості суддів, народних засідателів, суду присяжних були присвячені роботам А. О. Черкової (2002 р.), В. А. Трофименко (2004 р.), І. Л. Самсіна (2008 р.), О. В. Петрушина, В. Я. Тація (2009 р.), Є. Г. Бобришова (2011 р.), М. М. Ясинка (2020 р.), А. О. Холоденко (2023 р.) та інших.

Метою статті є дослідження особливостей формування змісту професійно-правової та суспільної правосвідомості суддів, народних засідателів та суду присяжних у відправленні правосуддя в різні історичні періоди суспільного розвитку.

Виклад основного матеріалу. Історія правосуддя засвідчує той факт, що рівень демократії в суспільстві визначається не кількістю розглянутих судами справ цивільного, адміністративного чи господарського спрямування, а рівнем довіри суспільства до судової системи, рівнем поваги до правосуддя і кожного судді зокрема, оскільки останній є носієм державної влади, взірцем справедливості, чесності, неупередженості та культури.

Безумовно ідея справедливості, чесності в правосудді виникла відразу ж з появою держав перших державних утворень, оскільки вже тоді мало місце намагання за рахунок підкупку суддів отримати «своє» рішення.

З цих підстав, Закони XII таблиць Древнього Риму зазначали: «судді привілеїв, при відступі від закону на свою користь, нехай не запитують» (§1–2 таблиці IX). І тут же для більш детального розуміння даного правила зазначалося: «Невже ти будеш вважати суворою постанову закону, караючого смертною карою того суддю або посередника, які були призначені для судового розгляду справи і були спіймані на тому, що прийняли грошову мзду по даній справі» (§3 таблиці IX) [1, с. 54].

Як бачимо, вже тоді професійна правосвідомість суддів у сфері застосування права мала місце до її спотворення. В той же час, питання чесності і справедливості в правосудді розглядалася не просто як ідея чи теорія, а мала виключно прагматичний характер і з цих підстав, як бачимо, забезпечувалася правовою відповідальністю. Не дивлячись на здавалося б примітивний суспільний розвиток рабовласницької, а в подальшому і феодальної формації усвідомлення того, що суддя застосовує право у відповідності до своєї совісті, було превалюючим в суспільстві. Отже, історія правосуддя – це не історія про виключну чесність і справедливість. Це історія боротьби добра і зла, судових розправ і інтриг, зловживань правом і судовою практикою. В той же час, судово-правові реформи, які були притаманні XVIII–XIX століттям, які відбувались на тлі буржуазних революцій, привносили в розвиток науки про право і правосуддя в цілому ідеї філософсько-правового спрямування в центрі яких знаходиться вчення про природне і позитивне право. Теорія цінностей (аксіологія) стає провідною у сфері правосвідомості та праворозуміння.

Саме в цей період починають згадуватись англосаксонські ідеї XII століття щодо участі в правосудді присяжних засідателів поява яких на той час давала можливість мати «суд народу», який здійснював захист суспільства від свавілля королівської влади. Історія засвідчує, що поширення інституту присяжних засідателів мало місце не лише в країнах загального права (США, 1791 р., Більше право), а і в країнах континентального права, в тому числі і на території Лівобережної України: (Судові статуту 1864 р.), Статуту Великого князівства Литовського 1566, 1588 р. – західна частина України). Безумовно, ставлення

до суду присяжних в суспільстві було неоднозначним від сприйняття його як «суду суспільної свідомості» до «суду вулиці», від «суду правового та милостивого» до «суду натовпу» [2, с. 351].

Не дивлячись на це, Георг Вільгельм Фрідріх Гегель у своїй роботі «Філософія права» (1820 р.) зазначав: «Судовій владі необхідні два види легітимності: а) загальна довіра до неї всіх громадян суспільства; б) індивідуальна довіра до суддів». Досягнення легітимності обох видів довіри він вбачав у суді присяжних, які він ставив вище за «суто юридичні суди» [3, с. 263–264].

Все це вказує на те, що присяжні засідателі, маючи свою усвідомлену відповідальність за прийняття ними рішення, привносили в такий процес свою суспільну правосвідомість, яка і впливала на їх рішення, виходячи із свого життєвого досвіду, особистого розуміння справедливості, логічності, розумності та добросовісності. Такий стан справ давав можливість таким присяжним, не маючи пізнань у сфері права усвідомлювати поняття винності чи невинності особи у вчиненні тих чи інших правомірних чи неправомірних діянь, інтегруючи свої відчуття в кінцеве спільне рішення присяжних [4, с. 126]. Саме за їх участі найбільше було виправдувальних вироків в правосудді тодішньої російської імперії, серед яких є знаменита справа Віри Засулич та інші.

В цьому зв'язку Г.В.Ф. Гегель зазначав, що громадяни у громадянському суспільстві вважаються невід'ємною частиною процесу правосуддя, в якому вони приймають участь у статусі присяжних [3, с. 199].

Безумовно, на рівні доктринальних поглядів така позиція знаменитого філософа не сприймалась однозначно. Ключовим питанням щодо конверсійності таких поглядів було те, що юридичне розуміння змісту норм права та практики їх правозастосування часом є настільки складним, навіть для самих суддів, не те, що для непрофесіоналів, якими є пересічні громадяни, яких законодавець наділяє процесуально-правовим статусом суддів-присяжних?

Разом з тим, на початку XX століття в радянській державі, у склад якої входила і Україна, таку науково-практичну полеміку було закінчено у зв'язку з появою нової політично-правової доктрини радянської доби: «революційної законності». Така доктрина виникла на основі політичної тези «диктатури пролетаріату», яка стала основою жовтневого перевороту 1917 року і ґрунтувалася не на праві, а класово-політичній доцільності. Саме такий вид політичної свідомості почав формувати, а відтак і впливати на суспільну правосвідомість тодішнього суспільства, основу якого складали робітники, селяни, червоноармійці. Якщо говорити про судову гілку влади, то 14 лютого 1919 року в Україні було організовано єдиний народний суд, назва якого була похідною від поняття народної влади, куди окрім народних суддів обиралися народні засідателі в кількості 200 чоловік на дільницю народного суду за квотою 50% робітників, 35% селян, 15% червоноармійців [5, с. 15]. 20 жовтня 1920 року Рада народних комісарів УРСР прийняла нове положення про народний суд, за яким народні судді мусили мати обов'язковий стаж політичної роботи, теоретичну або практичну підготовку [5, с. 17].

Таким чином, кардинальна зміна політичного устрою породила нове джерело права, яке ґрунтувалось на класовій правосвідомості. У зв'язку з цим було проголошено, що «громадяни повинні поголовно брати участь в суді» [6, с. 345]. Це привнесло в суспільство «політичний дух», який постійно супроводжував партійними настановами [7, с. 160]. Народні суди повинні були активізувати участь народних засідателів шляхом ознайомлення їх з матеріалами справи, роз'яснити їм законодавство, оскільки в іншому разі «таке відношення окремих народних суддів призводить до вкрай пасивної ролі народних засідателів у судових засіданнях і є наслідком прямої недооцінки такими народними суддями політичної ролі народних

засідателів у судовому процесі [8, с. 216]. Такі вказівки містила в собі Інструкція НКЮ УРСР від 1923 року «Про основні норми цивільного процесу».

Суд присяжних, який мав місце в дореволюційний період, тепер скасовувався, оскільки він сприймався як інститут буржуазного права. Отже історія свідчить, що «правова свідомість на думку А.О. Холоденка, є динамічним явищем, що постійно розвивається та видозмінюється... під впливом об'єктивних (економічних, політичних, правових, кризових явищ) та суб'єктивних (низький рівень правових знань), що і впливає на процес десоціалізації свідомості суб'єктів тощо [9, с. 241].

Саме з підстав десоціалізації «у другій половині дев'яностих років двадцятого століття виклики народних засідателів до суду почали супроводжувались великою складністю. Люди не бажали йти до суду як народні засідателі. Народні засідателі, яких продовжували обирати, не пов'язували себе ні з судом, ні з правосуддям, оскільки всі питання, які стосувалися розгляду справ, фактично вирішували в судах професійні судді. Народні засідателі по суті стали судовим баластом» [7, с. 162]. Довіра до судової системи і правосуддя падала. Оперативність судового розгляду як цивільних, так і кримінальних справ стала критично низькою. Розуміючи такі соціологічні зміни в суспільстві, законодавець 21 червня 2001 року прийняв Закон України «Про внесення змін до Цивільного процесуального кодексу України» № 2540-III, де частину першу ст. 16 ЦПК України 1963 р. було змінено і викладено у наступній редакції: «Розгляд цивільних справ у судах першої інстанції здійснюється у складі трьох суддів або суддею одноособово». Таким чином, суспільна правосвідомість по відношенню до правосуддя на початку ХХІ ст. почала змінюватись, що дало можливість вести правосуддя в судах виключно на професійній основі за рахунок професійних суддів. Це вплинуло і на професійну правосвідомість суддів, оскільки тепер на правозастосування норм права не впливала політична благонадійність суддів. Професійні знання, навички та знання судової правозастосовчої практики у сфері різногалузевого процесуального законодавства, стали основою законності в їх роботі.

Саме принцип законності на той час мав ключове значення в правосудді, оскільки стрімкий розвиток ринкових відносин з їх девізом: «все, що не заборонено, то є дозволено», породило безліч нових правовідносин, які не завжди узгоджувались із діючим цивільним, податковим, земельним законодавством. Кількість справ уже в 2006 році, які були розглянуті в системі загальних судів складало 7,4 млн. [10], а в 2007 році таких справ уже було 8,7 млн. [11]. Таким чином довіра до суду, а з нею і громадянська підтримка судової системи, по суті сприяли поступовому формуванню відкритого суспільства, яке почало прагнути не лише до законності судочинства, а і його справедливості, чесності, розумності та здорового глузду в першу чергу у сфері правозастосовної практики. Безумовно, ринкові відносини пришвидшували фінансово-економічне розширення суспільства. Такі тенденції не могли не впливати на правосуддя, яке починає розривати корупційні скандали, що вказує на те, що на цьому етапі правова свідомість суддів починає спотворюватись, що привело до того, що довіра до суду в цей період (2003–2004 рр.) в Україні за даними інституту Геллапа (Американський інститут суспільної думки) починає різко падати, складаючи лише 16%, що було одним із найнижчих показників у світі [12, с. 97].

У зв'язку з цим Пленум Верховного Суду України вимушений був терміново 13 червня 2007 року прийняти постанову № 8 «Про незалежність судової влади» зазначаючи, що «суди та судді у своїй діяльності не завжди керуються виключно Конституцією та законами України» [13, с. 3]. В цей час виникає нова проблема, проблема «телефонного права», коли в правосуддя почали втруча-

тись виконавча влада, політичні діячі тощо. Розпочався період боротьби за політичний вплив окремих політичних еліт та окремих високопосадовців на судову гілку влади. Суспільна і політична правосвідомість в Україні тепер нівелювалося формуючи по суті поза правову приватнодоцільну правосвідомість. Такі тенденції протиставлялись державницькій правосвідомості суддів. В цей період самі судді під час їх репрезентативного опитування в період з 20.12.2006 р. по 05.02.2007 р. (опитано було 502 судді) щодо довіри населення до судової гілки влади зазначали, що їм не довіряє більше 60% населення [14].

В 2011 році Верховний Суд України провів моніторинг щодо незалежності суддів, який показав, що 50% суддів пропонувалися хабарі з метою впливу на результат судового розгляду справ [15, с. 7]. В цьому ж році було проведено опитування суддів різних інстанцій Радою суддів України разом з Центром суддівських студій (опитано було 579 суддів різних інстанцій). Опитування показало, що на суддів Верховного Суду України у 37,5% мав тиск з боку керівництва суду, у 56,3% випадках мав тиск представників законодавчої, а у 47,1% погрози і тиск з боку виконавчої влади [16, с. 7].

У 2023 році відповідно до соціологічного дослідження агенції Info Sapiens проведеного на замовлення Transparency International Ukraine за підтримки проекту USAID – 70% громадян скаржились на несправедливість правосуддя [17, с. 37]. Отже розвиток суспільних відносин, а з ними і розвиток правосуддя показує, що правосвідомість суддів як і суспільна довіра до судової системи нашої держави має комплексний характер, який поєднує в собі професійну та суспільну правосвідомість. В той же час правосвідомість народних засідателів поступово трансформувалася від своєї активної участі в правосудді до відмови від такої участі. У зв'язку з цим, практика показала, що такий підхід до правосуддя, яке відправляли народні засідателі разом з професійними суддями, є неефективною.

Разом з тим, Конституція України, підкреслюючи демократизм нашої держави зазначає: «Народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через народних засідателів і присяжних» (ч. 4 ст. 124 Конституції України). Оскільки інститут народних засідателів по суті вичерпав себе, то сьогодні народне представництво, право на яке воно отримує від народу, який є «єдиним джерелом влади в Україні» (ч. 2 ст. 5 Конституції України), починає зміщуватись в бік суду присяжних, який в цивільному процесі на сьогодні має місце в окремому провадженні (ч. 4 ст. 293 ЦПК України). В той же час, це не є судом присяжних в класичному його розумінні. Це проста підміна інституту народних засідателів на інститут присяжних засідателів, що ніяким чином не змінює процесуально-правового статусу присяжних і народних засідателів, оскільки як і раніше «розгляд справ (встановлених пп. 1, 3, 4, 9, 10 ч. 2 ст. 293 ЦПК України) проводиться судом у складі одного судді і двох присяжних» (ч. 4 ст. 293 ЦПК України).

Разом з тим, в суспільстві немає єдності в тому: чи потрібні нам суди присяжних лише в кримінальному судочинстві, чи вони повинні мати місце і в інших видах правосуддя?

На нашу думку, суд присяжних в судах цивільного спрямування є сьогодні вкрай необхідним з огляду на доволі велику складність суспільних відносин, які набули спірного характеру не лише в публічно-правових, господарсько-правових, цивільно-правових відносинах, де предметом спорів сьогодні стають великі майнові комплекси, банки, виборчі справи тощо.

Таким чином, це повинен бути класичний суд присяжних. Вимоги до особи присяжного сьогодні вже закріплені в ст. 65 «Про судоустрій і статус суддів». Питання лише полягає в тому, яку категорію справ можна було б віднести до розгляду судом присяжних?

Основною проблемою їх залучення до правосуддя є те, що присяжні не вмотивовані до такої процесуально-правової роботи, яку вони не розуміють, а усвідомленої потреби в цінності своєї думки у сфері правосуддя вони не мають. З урахуванням цих обставин, дане питання потребує свого урегулювання. Посиленням такої мотивації може бути режим недоторканності судді-присяжного на весь час його виборності, а не лише на час судового провадження, в якому він бере участь. Це може бути фінансова оплата на рівні 50% заробітку судді на час відправлення правосуддя. Присяжний не може бути звільнений з роботи за ініціативою роботодавця без відома того суду, в якому він працює. Він може бути прийнятий на навчання на державній основі тощо. При цьому, переважна більшість присяжних не повинна пов'язуватись із наявністю юридичної освіти, оскільки саме той присяжний є найкращим, рішення якого завжди буде ґрунтуватись на природному праві свого відчуття, совісті та своїх внутрішніх емоцій, без ніякої щодо цього напруги з боку судді, як це мало місце в практичній площині щодо дії інституту народних засідателів. Важливість такого підходу до правосуддя полягає саме у внутрішньому переконанні присяжного про те, що своє «так» чи «ні», «винен» чи «невинен», «правий» чи «не правий» це саме його рішення.

Сьогодні ж «держава вимагає від правосуддя саме верховенства закону, декларуючи при цьому верховенство

права» [12, с. 98]. Саме з цих причин введення суду присяжних в усіх видах правосуддя не лише підвищить довіру до суду з боку суспільства, а і дасть можливість створити динамічне правосуддя обумовлене природним рівнем суспільної правосвідомості, а саме це і потрібно правосуддю, яке сьогодні починає ґрунтуватися на верховенстві права.

Висновки. Процесуальний статус народних засідателів і суд присяжних з точки зору їх процесуальних прав є різним, хоча і зводяться ці права до єдиного права – прийняття рішень в кримінальних, цивільних, адміністративних та господарських справах. В той же час, механізм такої їх участі в правосудді є різним. Якщо народні засідателі були суддями з правами професійних суддів, які безпосередньо вели судовий процес, приймаючи безпосередню участь в процесі ухвалення судових рішень, схилиючись при цьому у сферу професійної правосвідомості суддів, то суд присяжних, голосуючи щодо того «винен» чи «невинен», «так» чи «ні», ґрунтує таке свої рішення на основі лише суспільної правосвідомості, незалежно від професійної правосвідомості професійного судді. При цьому, на таку світоглядну правосвідомість суду присяжних, по суті, не впливає будь-який адміністративний чи сторонній тиск. Саме в цьому і проявляється суть принципу верховенства права, коли рішення приймається виходячи із суспільних цінностей, розуміння справедливості, чесності та здорового глузду.

ЛІТЕРАТУРА

1. Черніловський З. М. Хрестоматія по загальній історії держави і права : навчальний посібник. Вид. Фірма «Гардаріна», 1996. 413 с.
2. Кучинська О. П. Здійснення правосуддя судом присяжних: за і проти. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Право*. 2010. Вип. 14. С. 351–353.
3. Гегель Г. В. Ф. *Філософія права*. Перекл. з нім. Київ: Видавництво «Думка», 1990. 524 с.
4. Бернхем В. Вступ до права та правової системи США. Київ: Вид-во Україна, 1999. 544 с.
5. Сусло Д. С. Історія суду радянської України (1917-1967): монографія. Київ: Вид-во «Київський університет», 1968. 232 с.
6. Ленін В. І. Повний збірник творів. Київ: Вид-во Політ. літер. 1963. Т. 27. С. 345.
7. Ясинок М. М. Окреме провадження і народні засідателі: історико-правовий огляд. *Часопис Київського університету права*. 2009. № 2 С. 160–163.
8. Інструкція НКЮ УРСР «Про основні норми цивільного процесу» 1993 року. *Бюлетень НКЮ УРСР*. 1923. № 16-17. 435 с.
9. Холоденко А. О. Правова свідомість працівника суду як соціально-правовий феномен. *Часопис Київського університету права*. 2023. № 4. С. 240–244.
10. Аналіз стану здійснення судочинства судами загальної юрисдикції в 2006 році (за даними судової статистики). *Вісник Верховного Суду України*. 2007. № 5. 49 с.
11. Аналіз стану здійснення судочинства судами загальної юрисдикції в 2007 році (за даними судової статистики). *Вісник Верховного Суду України*. 2008. № 6. 49 с.
12. Ясинок М. М. До питання «ефективності правосуддя в Україні: аналіз та перспективи». *Приватне та публічне право*. 2020. № 4 С. 95–100.
13. Про незалежність судової влади. Постанова Пленуму Верховного Суду України № 8 від 13 червня 2007 року. *Вісник Верховного Суду України*. 2007. № 6. С. 3–5.
14. Академія суддів України: Матеріали навчальних семінарів для суддів та журналістів «Судова влада та засоби масової інформації» Одеса. Березень 2009.
15. Моніторинг незалежності суддів в Україні. *Вісник Верховного Суду України*. 2011. № 1. С. 6–8.
16. Моніторинг незалежності суддів України, проведений Радою суддів України за участю Центру суддівських студій в 2011 році. *Вісник Верховного Суду України*. 2011. № 12. С. 7–10.
17. Бусол О. Міжнародний науково-дослідний центр: Стан і проблеми протидії корупції в органах виконавчої та законодавчої влади в Україні за 2 квартал 2003 р. *Юридичний вісник України* № 2 (6-27) за 1-16 липня 2023 р. С. 36–38.